

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Ν. ΒΛΥΣΙΔΟΥ

Ο ΧΟΙΡΟΣ ΩΣ ΣΥΜΒΟΛΟ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Αντλώντας υλικό για την ανακοίνωσή μου από την «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας» του ΙΒΕ/ΕΙΕ, αναμενόμενο ήταν να βρεθώ αντιμέτωπη με ένα πλούσιο υλικό, που αφορά τον ίδιο το χοίρο και καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα των δραστηριοτήτων του βυζαντινού ανθρώπου: από τις πληροφορίες των *Γεωπονικών*, όπως ότι το ζώο υποφέρει από το ψύχος, ενώ διψά πολύ το καλοκαίρι ή ότι ένας κάπρος ήταν ικανός δέκα ποεῖν ὑς ἐγκύους¹, μεταφέρθηκα στη γενική ἀναίρεσιν των χοίρων που το 693/4 διέταξε ο χαλίφης 'Abd al-Malik (684-705)², στον κτηνοτρόφο και μετέπειτα αυτοκράτορα Μιχαήλ Β΄ Τραυλό που προέλεγε ποιοί από τους νεογέννητους χοίρους θα γίνουν ευτραφείς και ποιοί όχι³, σε σκηνές βεβαίως κυνηγιού ή γλεντιού⁴, αλλά και στον χοίρου ταριχευθέντα μηρόν που μαζί με εγκόλπια ζητούσε ο εξόριστος 'Izz al-Dīn (1245-1261), το 1265, από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο για να δείξει ότι

1. *Γεωπονικά*, ιθ', *Περὶ χοίρων*. Φλωρεντίνου, εκδ. Η. BECKH, *Geoponica sive Cassiani Bassi scholastici de re rustica eclogae*, Λιψία 1895, κεφ. 6. §1-7, 506-507.

2. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, εκδ. C. DE BOOR, *Theophanis Chronographia*, Λιψία 1883 (ανατ. Νέα Υόρκη 1980), 367.12· ΜΙΧΑΗΛ ΣΥΡΟΣ, εκδ. J.-B. CHABOT, *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche 1166-1199*, II, Παρίσι 1901 (ανατ. Βρυξέλλες 1963), τόμ. 2, 475. Για άλλες παράλληλες πηγές, βλ. C. MANGO – R. SCOTT, *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, Οξφόρδη 1997, 513. Επίσης, βλ. D. J. SAHAS, *John of Damascus on Islam. The «Heresy of the Ishmaelites»*, Λέιντεν 1972, 85 σημ. 5.

3. ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΘΕΟΦΑΝΗ, εκδ. I. BEKKER, *Theophanes Continuatus Chronographia*, Βόννη 1838, 43.18-20· ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, *Σύνοψις ιστοριῶν*, εκδ. I. THURN, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1973, 25.18-20.

4. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΑ, βλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΙΝΝΑΜΟΣ, *Ἐπιτομὴ Ἱστορίας*, εκδ. Α. MEINEKE, *Ioannis Cinnami Epitome*, Βόννη 1836, 127.9-15, 130.10-1 και ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, *Χρονική συγγραφή*, εκδ. Α. HEISENBERG, *Georgii Acropolitae Historia*, Στουτγάρδη 1978, §11, 18.10-13.

είναι Χριστιανός⁵. Συχνές, επίσης, είναι οι μνείες του χοίρου που αφορούν στην πολεμική τέχνη: από τον Αγαθία που αναφέρει ότι το 552 οι Φράγγοι επιτίθενται εναντίον των στρατευμάτων του Ναρσή, παρατεταγμένοι ως σὺς κεφαλήν⁶, στον Κίνναμο, που παρέχει την πληροφορία ότι οι τεχνητοί λαμπτήρες του βυζαντινού στρατού λειτουργούσαν καλύτερα με χοιρινό λίπος⁷, και στον Παχυμέρη, που με εκφράσεις όπως *σὺς τρόπον ἐπιτεθσομένους ἡ δίκην ἀγρίων σὺν κατεσφάττοντο*, δηλώνει τη σφοδρότητα των συγκρούσεων⁸.

Μολονότι ο Ἴzz al-Dīn, παραπέμποντας στη γνωστή απαγόρευση περί βρώσης χοιρινού στον ισλαμικό κόσμο⁹, ορεγόταν να φάει χοιρινό μπούτι για να φανεί Χριστιανός, στα αγιολογικά κείμενα και τα έργα εκκλησιαστικών ανδρών, είναι αυτονόητο ότι η εικόνα του χοίρου δεν μπορούσε να είναι ιδεώδης. Αν και δεν απουσιάζουν οι περιγραφές της καθημερινής ρουτίνας ανθρώπων που βόσκουν χοίρους, με γνωστότερο παράδειγμα αυτό του οσίου Ιωαννικίου¹⁰, σε δύο περιπτώσεις, και συγκεκριμένα στους Βίους του Πέτρου Ατρώας και του Ηλία Σηλαιώτου, το ζώο είναι η μορφή που επέλεξε να πάρει ο Δαίμων¹¹, ενώ, σύμφωνα με τα ασκητικά ιδεώδη, η ύπαρξη σε ιερούς χώρους

5. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Συγγραφικά Ἱστορία*, εκδ. Α. FAILLER, *Georges Pachymères, Relations historiques*, Παρίσι 1984, IV.6, 347.9-15. Για τη χρονολογία, βλ. Α. FAILLER, *Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère*, *REB* 39 (1981), 157-158.

6. ΑΓΑΘΙΑΣ, *Ἱστορία*, εκδ. R. KEYDELL, *Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque*, Βερολίνο 1967, βιβλ. 2, κεφ. 8, §8, σ. 51.6 βλ. J. D. FREUDO, *Agathias, The Histories*, Βερολίνο-Ν. Υόρκη 1975, 40.

7. ΚΙΝΝΑΜΟΣ, *Ἐπιτομή Ἱστορίας*, 195.19-196.2.

8. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Συγγραφικά Ἱστορία*, I.19, 87.31-89.1· II.27, 201.12· IV.31, 431.9.

9. Από την πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα ενδεικτικά, βλ. R. A. LOBBAN JR., *Pigs and their Prohibition*, *International Journal of Middle East Studies* 26 (1994), 57-75 και M. H. BENKHEIRA, *Quelques interprétations anthropologiques du tabou du porc en Islam*, στο *De la domestication au tabou: le cas des suidés dans le Proche-Orient ancien*, Παρίσι 2006, 233-44. Επίσης, υλικό περί χοίρου στις αραβικές πηγές παρουσιάζεται στη μελέτη του H. M. HASSAN, *Ο χοίρος στην αραβική γραμματεία, Ἐπιστημονική Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 39 (2007-2008), 513-553.

10. *Βίος Ἰωαννικίου*, AASS, Nov. II, 333C. Βλ. επίσης, *Βίος Λουκά Στυλίτου*, εκδ. H. DELEHAYE, *Les saints stylites*, Βρυξέλλες 1923 (ανατ. 1962), κεφ. 9, 204.3-6 και *Βίος Παύλου Λάτρου*, εκδ. H. DELEHAYE, *Vita S. Pauli junioris in monte Latro cum interpretatione latina Iacobi Sirmondii*, AB 11 (1892), κεφ. 3, 23.

11. *Βίος Πέτρου Ἀτρώας*, εκδ. V. LAURENT, *La vie merveilleuse de Saint Pierre d'Atroa (†837)*, Βρυξέλλες 1956, κεφ. 79, 211.5-9· *Βίος Ἠλία Σηλαιώτου*, AASS, Sept. III, 872D.

χοιρινού κρέατος θεωρείτο μίασμα¹². Στα γραπτά επιφανών ιεραρχών της μέσης βυζαντινής περιόδου, ο χοίρος μνημονεύεται μάλλον ελάχιστα. Συνήθως, απαντάται κατά την παράθεση του εδαφίου του κατά Ματθαίον Ευαγγελίου (7, 6): *Μὴ δώτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσὶν μηδὲ βάλητε τοὺς μαργαρίτας ὑμῶν ἐμπροσθεν τῶν χοίρων ...*¹³, ενώ χοιρώδης χαρακτηρίζεται ο βίος ο παραδεδομένος ἡδοναῖς παντοίας¹⁴ και, κατά συνέπεια, η πολυγαμία, το προσφιλές θέμα του πατριάρχη Νικολάου Α΄ Μυστικῆς και του Καισαρείας Αρέθα¹⁵.

Ο τελευταῖος μπορεί να χαρακτηρίζε χοιρώδη ἄνθρωπο εκείνον που γαστρὶ τὸ ἀγαθὸν περιόριζε¹⁶, ἀλλὰ περιπτώσεις ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, ὄχι ἰδιαίτερα πεπεισμένων ἀπὸ τέτοια ἰδεώδη, δεν λείπουν. Προς τα τέλη του 10ου αἰῶνα ο μητροπολίτης Ηρακλείας Αρσένιος, ανεξάρτητα ἀπὸ το εἶν σκεφτόταν τη γαστέρα του ἢ την οικονομική του ευμάρεια ἢ και τα δύο μαζί, ξάφριζε τις επισκοπές του, απαιτώντας ἐκλεκτά ἐδέσματα, μεταξύ των οποίων και γαλαθηνὰ χοιρίδια¹⁷. Το 12ο αἰῶνα, ο Ιωάννης Τζέτζης παραπονιόταν στον Νικηφόρο Σερβλία ὅτι στον τρίτο ὄροφο του σπιτιοῦ, ὅπου διέμενε, κατοικούσε πολύτεκνος ἱερέας, ο οποίος συντηροῦσε και μερικά σιῦδια, περιλούοντας τον ατυχή Τζέτζη με ποταμοὺς ναυσιπόρους κάθε φορά που οι ἔνοικοι του ἄνω ὀρόφου του κατορούσαν¹⁸. Το γεγονός ὅτι ο ἱερέας εἶχε γουρουνόπουλα μέσα στο σπίτι

12. Βίος Θεοδώρου Συκεῶν, ἐκδ. Α. J. FESTUGIERE, *Vie de Saint Théodore de Sykeon*, Βρυξέλλες 1970 [BHG N. Auct. 1748], κεφ. 70, 57-8. Βλ. E. KISLINGER, How reliable is early Byzantine Hagiography as an indicator of diet?, *Δίπτυχα 4* [= *Ἰδιή. Ἀφιέρωμα εἰς Giuseppe Schiro*] (1986-1987), 7.

13. Ενδεικτικά, βλ. ΦΩΤΙΟΣ, *Βιβλιοθήκη*, κώδ. 235, ἐκδ. R. HENRY, *Photius Bibliothéque*, τόμ. 5, Παρίσι 1967, 107.28-29 και 108.9-10. ΑΡΕΘΑΣ, ἐκδ. L. G. WESTERINK, *Arethae archiepiscopi Caesariensis Scripta minora*, Λιψία 1968-1972, τόμ. 1, 65.16-17 και ΝΙΚΗΤΑΣ ΣΤΗΘΑΤΟΣ, *Εἰς τὴν βίβλον τῶν θείων ὕμνων τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Συμεῶν*, ἐκδ. Α. ΚΑΜΒΥΛΙΣ, *Symeon Neos Theologos Hymnen*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1976, 23.248-250. Ἐπίσης, βλ. Βίος Στεφάνου Νέου, ἐκδ. Μ.-F. AUZÉPY, *La vie d'Étienne le Jeune par Étienne le Diacre*, Ἄλντερσοτ 1997, κεφ. 9, 98.20. Για την παράθεση του ἐλυμῆνατο αὐτὴν σὺς ἐκ δρυμοῦ (Ψαλμοί, 79, 14) ἐνδεικτικά, βλ. Βίος Στεφάνου Νέου, 27, σ. 124.21 και ΜΙΚΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Πρὸς τινὰ κάπηλον μεγαλαυχον και φιλοσοφοῦντα διάκενα*, ἐκδ. Α. R. LITTLEWOOD, *Michaelis Pselli Orationa Minora*, Λιψία 1985, ἀρ. 13, 50.34-35.

14. ΦΩΤΙΟΣ, *Βιβλιοθήκη*, κώδ. 235, ὁ.π., 108.31-36 και 109.26-29.

15. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΥΣΤΙΚΟΣ, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. R. J. H. JENKINS - L. G. WESTERINK, *Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters*, Ουάσιγκτον 1973, ἀρ. 32, σ. 232.294 και 236.392. ΑΡΕΘΑΣ, *Scripta minora* (βλ. σμ. 13), τόμ. 1, 115.14, 158.26 και 193.5-7.

16. ΑΡΕΘΑΣ, ὁ.π., 334.16-17.

17. ΛΕΩΝ ΣΥΝΔΑΩΝ, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. M. VINSON, *The Correspondance of Leo, Metropolitan of Synada and Syncellus*, Ουάσιγκτον 1985, ἀρ. 19, σ. 32.5-11 και 107-10 (σχόλια).

18. ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΖΕΤΖΗΣ, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. P. A. M. LEONE, *Ioannis Tzetzae Epistulae*, Λιψία 1972, ἀρ. 18, σ. 33.3-14. Βλ. Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Περὶ ἀποπάτων, βόθρων και υπονόμων*, στο Χρ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ (ἐκδ.),

του και όχι στον τόπον τὸν πρέποντα, ὅπως ἐπραττε αρκετοὺς αἰῶνες πριν ο ὄσιος Ἰωαννίκιος¹⁹, καθὼς και τα περί συχνῶν παραβάσεων κατὰ την πώληση του χοιρινοῦ κρέατος που θα εκτεθοῦν στη συνέχεια, γεννούν την εὐλογη, κατὰ τη γνώμη μου, υποψία ὅτι τα σῦidia ἦταν μάλλον προσωρινοὶ «φιλοξενούμενοι» του ιερέα, ο οποίος σχεδίαζε να συμπληρώσει το οικογενειακὸ εἰσόδημά του με ἕναν, ἴσως, ὄχι ἀπόλυτα νόμιμο τρόπο.

Αν και γνωστή ἡ προτίμηση των αρχαίων Ἑλλήνων και των Ρωμαίων για το χοιρινὸ κρέας, το ἴδιο το ζῶο ἐγινε συνώνυμο με το βόρβορο και στις παροιμιές χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει τον ἄσεμνο, τον εριστικό, τον ἀπαίδευτο ἢ τον σκαϊό²⁰. Οι Βυζαντινοὶ τοὺς ἀκολούθησαν μόνο κατὰ το πρώτο σκέλος, ὄχι ὁμως και στο δεύτερο. Ο χοῖρος ως δηλωτικὸ της ρυπαρότητας μνημονεύεται μάλλον ελάχιστα ἀπὸ τους βυζαντινοὺς συγγραφείς. Με τη σημασία των αρχαίων παροιμιῶν, τον εντοπίσαμε στο ποίημα/λίβελλο του Μιχαήλ Ψελλοῦ προς τον Σαββαίτη, ὅπου, μεταξύ των ἀπίστευτων ὕβρεων που του ἀπευθύνει, ἐπιστρατεύει και το ὦ βορβόρου πλήθουσα χοιρώδης φύσις²¹, και σε Ἐπιστολή του Ἰωάννη Τζέτζη, ο οποίος ισχυριζόταν ὅτι δεν ξάπλωνε ὅπως τα γουρούνια μέσα σε βούρκους ἢ πλάι σε βόθρους²².

Απὸ αυτοκράτορες, χοιρόβιοι χαρακτηρίστηκαν ο πολυπαθὴς Μιχαήλ Γ', ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τον Κωνσταντῖνο Μανασσή²³, και ο Ἀλέξανδρος. Και στις δύο περιπτώσεις το χοιρόβιο παραπέμπει στον ἀτάσθαλο βίο που τους ἀποδόθηκε. Ο Ἀλέξανδρος, ὁμως, εἰσέπραξε το χοιρόβιο ἢ το χοίρων ἀνοητότερος²⁴, ἐπειδὴ τόλμησε να ἀλλάξει το συμβολισμό του ἀγάλματος του χάλκινου σύαγρου, που κοσμούσε τον Ἰπὸδρομο της βασιλεύουσας.

¹⁹ Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς και συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση, Ἀθήνα 1989, 347.

19. Βίος Ἰωαννικίου, ὁ.π., 333C.

20. Βλ. E. LEUTSCH – F. G. SCHNEIDWIN, *Corpus Paroemiographorum Graecorum*, Γοττῖγγη 1839-1851 (ἀνατ. Χιλντεσάιμ 1965), τόμ. 1, 317, 318, 376 και τόμ. 2, 704-705.

21. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Τοῦ Ψελλοῦ πρὸς τὸν Σαββαίτην*, ἐκδ. L. G. WESTERINK, *Michael Psellus, Poemata*, Λιψία 1992, ἀρ. 21, 262.87.

22. ἸΩΑΝΝΗΣ ΤΖΕΤΖΗΣ, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. LEONE (βλ. σημ 18), ἀρ. 4, σ. 7.14-16: οὐ γὰρ ἐγὼ παρ' ὕδασι θολεροῖς παροικῶ, οὐδὲ κατὰ τοὺς χοιρόφρονας βορβόρις ἢ βαρβάραις ἐπαναπαύομαι, ...

23. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΝΑΣΣΗΣ, *Σύνοψις χρονική*, ἐκδ. Ο. ΛΑΜΦΙΔΗΣ, *Constantini Manassis Breviarium Chronicum*, Ἀθήνα 1996, 271.5002.

24. ἸΩΑΝΝΗΣ ΖΩΝΑΡΑΣ, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, ἐκδ. T. BÜTTNER-WOBST, *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum*, τόμ. 3, 456.14-457.6 βλ. και πιο κάτω, σημ. 37.

Ἦδη ο συνάδελφος Η. Αναγνωστάκης²⁵ ανέφερε ότι ο αγριόχοιρος σε μυθολογικά και βιβλικά συμφραζόμενα αποτελεί την κατεξοχήν εμβληματική απειλή για τον προστατευμένο αμπελώνα, δηλαδή την αυτοκρατορία. Ανάλογη είναι και η ερμηνεία που παρέχει ο Αχμέτ στο Ὀνειροκριτικόν του για την εμφάνιση χοίρου και μάλιστα άγριου: για τους εξουσιαστές σήμαινε επικείμενη αντιμετώπιση με εχθρό δυνατόν καὶ πολυεξόπλιστον, ενώ για τους φτωχούς ἢ τὸν κοινὸν λαὸν φόβο και θλίψη²⁶. Η αρνητική αυτή σημασία της εμφάνισης χοίρου μπορεί να χαρακτηριστεί διαχρονική²⁷ και φαίνεται ότι δεν περιοριζόταν μόνο στα όνειρα. Ἐτσι, στα τέλη του βου αιώνα, και συγκεκριμένα κατά την εκστρατεία του 592 στην Αγκίαλο²⁸, η εμφάνιση τεράστιου αγριόχοιρου θεωρήθηκε κακός οιωνός για τον αυτοκράτορα Μαυρίκιο, που μάταια είχε προσπαθήσει να «αποσπάσει» την εκδήλωση συμπαράστασης εκ μέρους του Υψίστου με κάποια ὄσιν ἔνυπνίου²⁹. Μετά την εξαφάνιση του θηρίου, ο δεινός ἱπέας Μαυρίκιος είχε δίκιο να κάνει το σημάδι του σταυρού στο μέτωπό του, ὅπως συνήθιζαν οι Χριστιανοί, ὅταν επιτελείτο κάποιο θαύμα³⁰. Ακόμη, ἄγριοι σύες δεν μπορούσαν παρά να είναι οι Ἄραβες που το 824 κατέλαβαν την Κρήτη³¹.

25. Βλ. στον παρόντα τόμο, σ. 195-233.

26. ΑΧΜΕΤ, Ὀνειροκριτικόν, εκδ. F. DREXL, *Achmetis Oneirocriticon*, Λιψία 1925, 226.15-20.

27. Επί Αναστασίου Α' (491-518), ο κουβικουλάριος και πραιπόσιτος Αμάντιος εἶδε στο όνειρό του ὅτι σκοτώθηκε ἀπὸ ἀγριόχοιρο: ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΛΑΛΑΣ, *Χρονογραφία*, εκδ. I. THURN, *Ioannis Malalae Chronographia*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη, 2000, 335.50-58. Βλ. Γ. ΚΑΛΟΦΩΝΟΣ, Το ιστορικό όνειρο στο τέλος της αρχαιότητας: η *Χρονογραφία* του Μαλάλα και τα ἄνεκδοτα του Προκοπίου, στο Δ. Ι. ΚΥΡΤΑΤΑΣ (επιμ.), *Ώψις ἔνυπνίου. Η χρήση των ονείρων στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*, Ηράκλειο 1993, 304-306.

28. Για τη χρονολογία βλ. Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Συμβολή εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν ἀβαρικών καὶ σλαβικών ἐπιδρομῶν ἐπὶ Μαυρικίου (582-602), *Σύμμεικτα* 2 (1970), 160-161 και 194.

29. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ ΣΙΜΟΚΑΤΤΗΣ, *Ἱστορία*, εκδ. C. DE BOOR – P. WIRTH, *Theophylacti Simocattae Historiae*, Στουτγάρδη 1972², βιβλ. Ε', §16, 219.7-12· βλ. και ΦΩΤΙΟΣ, *Βιβλιοθήκη*, κώδ. 65, εκδ. R. HENRY, *Photius, Bibliothèque*, Παρίσι 1959, τόμ. 1, 89.5-6.

30. ΣΙΜΟΚΑΤΤΗΣ, *Ἱστορία*, βιβλ. Ε', §16, σ. 220.4-16: ... θηρίον παμμίγεθες (ὅς δὲ τοῦτο ἐτύγχανεν ὄν) ἔχωρει κατὰ τοῦ Καίσαρος. τοῦ τοίνυν βασιλείου ἵππου ὑποταραχθέντος τῇ ἀθρόῃ τοῦ θηρίου ἀφίξει, τῆς καθέδρας ἀποβαλεῖν τὸν βασιλέα τὸν ἐπιβάτην κατεστασίαζεν. ... ὁ δὲ αὐτοκράτωρ τοῦ θηρίου ἀφανοῦς γενομένου ἐπὶ τὸ μέτωπον τοῦ σταυροῦ διατυπώσας τὰ σημαντρα, ὡς ἔθος ἐπὶ τῶν παραδόξων Χριστιανοῖς ἀπεργάζεσθαι, εἶχετο τῆς βαδίσεως ταῦτα που θαυμάζων τὰ τῶν ἐπηκολουθηκόντων παράλογα.

31. Βίος Νικολάου Στουδίτου, PG 105, 876B.

Ωστόσο, δύσκολα ο χοίρος μπορεί να θεωρηθεί ως σύμβολο συμφοράς και δυστυχίας. Οι Βυζαντινοί, όταν έβλεπαν στον ύπνο τους ότι περπατούσαν σαν γουρούνια, ανέμεναν *χαράν ταχείαν*³² και φαίνεται ότι επιδίωξη όλων, από τον αυτοκράτορα μέχρι τον τελευταίο πένητα, ήταν να δαμάσουν τον αγριόχοιρο, επίτευγμα που θα τους χάριζε κυριαρχία και άφθονο πλούτο³³. Εκατόν σαράντα χρόνια μετά την άλωση της Κρήτης από τους *άγριους σύας*, ο Ρωμανός Β΄ αποδεικνύοντας την *άσκιναν*, *εὐθύτητα*, *ἀνδραγαθίαν*, *ἀνδρίαν* και *ἀγαθότητά* του, βρέθηκε στην ευτυχή θέση να σκοτώσει κατά τη διάρκεια κυνηγιού στα Ονωράτου παμμεγέθεις χοίρους τέσσαρας³⁴. Η προσφορά συάγων σε αυτοκράτορα ή η θήρα τους από αυτόν σήμαινε την πάταξη ισχυρού αντιπάλου³⁵ και δεν αποκλείεται η επιτυχία του Ρωμανού Β΄ να επιστρέψει στο παλάτι με λεία τέσσερις χοίρους να αποτελεί μνεία *post eventum* που συμβόλιζε τη μεγάλη νίκη της βασιλείας του, την απελευθέρωση δηλαδή της αραβοκρατούμενης Κρήτης. Είναι λοιπόν, κατά τη γνώμη μου, προφανές ότι ο χάλκινος σύαγρος, που οι Βυζαντινοί ήθελαν να βλέπουν στον Ιππόδρομο της βασιλεύουσας, όχι μόνο χωρίς αιδοία αλλά και χωρίς δόντια, το όπλο που είχε η φύση χαρίσει στο ζώο για να παλεύει, όπως αναφέρει ο Μιχαήλ Ψελλός³⁶, συμβόλιζε την εξολόθρευση επικίνδυνου εχθρού και, συνεπώς, τη μακροήμερηση της αυτοκρατορίας και των ηγεμόνων της. Ο χοιρόβιος, όμως, αυτοκράτορας Αλέξανδρος, προσθέτοντας στο άγαλμα τα λείποντα μέρη, το μετέτρεψε σε «επίφοβο αντίμαχο», ο οποίος τον οδήγησε στο θάνατο δεκατρείς μήνες μετά από ακατάσχετη αιμορραγία από τη μήτη και τα γεννητικά του όργανα³⁷.

32. ΑΧΜΕΤ, *Όνειροκριτικόν* (βλ. σημ. 26), 227.4-5.

33. ΑΧΜΕΤ, *Όνειροκριτικόν*, 226.20-23: *εἰ δὲ ἴδῃ τις, ὅτι ἐπωχεῖτο χοῖρῳ ἄγρίῳ, ἄνδρα μέγιστον ἐχθρὸν καταδουλώσει· εἰ δὲ ἔστιν ὁ ἰδὼν πτωχός, εἰς ὕψος καὶ πλοῦτον μέγαν ἤξει.*

34. ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΘΕΟΦΑΝΗ, 472.14-21. Για τα Ονωράτου, βλ. R. JANIN, *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, Παρίσι 1964², 486 και Τ. ΛΟΥΓΙΤΗΣ, *Θέμα Οπτιμάτων*, στο Β. ΒΑΣΙΛΙΔΟΥ – Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ – Σ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ – Τ. ΛΟΥΓΙΤΗΣ – Α. ΣΑΒΒΙΑΔΗΣ, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)*, Αθήνα 1998, 241.

35. ΑΧΜΕΤ, *Όνειροκριτικόν*, 226.23-25: *εἰ δὲ ἴδῃ ὁ βασιλεύς, ὅτι συάγρους ἤνεγκαν αὐτῷ ἢ αὐτὸς ἐθήρασε κυνηγῶν, ἐχθροὺς δυνατοὺς ἀναλόγως δεσμήσει καὶ συνάξει.*

36. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Ἐγκώμιον εἰς τοὺς κόρεις*, εκδ. LITTLEWOOD, *Oratoria minora* (βλ. σημ. 13), αρ. 29, 108.20-21: *λέοντες μὲν γὰρ ταῖς φυσικαῖς ἐπιθαρροῦσιν ὀρμαῖς καὶ ἐλέφαντες τῷ μεγέθει τοῦ σώματος καὶ τοῖς ὀδοῦσιν οἱ σῦες...*

37. ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΘΕΟΦΑΝΗ, 379.12-21 και 380.14-16· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 194.80-195.89 και 196.12-3· πβ. C. MANGO, *Antique Statuary and the Byzantine Beholder*, *DOP* 17 (1963), 62· B. FLUSIN – J.-CL. CHEYNET, *Jean Skylitzès, Empereurs de Constantinople*, Παρίσι 2003, 164 σημ. 12.

Αν για την αυτοκρατορία ο ευνουχισμένος σύαγρος συμβόλιζε την ισχύ της, για τον κοινό θνητό η βρώση του ήταν ένδειξη ευδαιμονίας, ακόμη και υγείας. Την προτίμηση των Βυζαντινών για το χοιρινό αποτύπωσαν ο Συμεών Σηθ που το χαρακτήρισε *εϋχυμον, εϋπεπτον και ήδύτατον*, ιδιαίτερα όταν το ζώο ήταν ενός μόλις έτους και τρεφόταν με σύκα³⁸, και, κυρίως, ο Μιχαήλ Ψελλός, ο οποίος, μολονότι είχε αντιμετωπίσει κάποια προβλήματα δυσπεψίας από τη βρώση του, το θεωρούσε *ήδύ έκτόπως* και το συνιστούσε από το *κακοστόμαχον πρόβατον* ή το *δυσστόμαχον αἴγειον κρέας*³⁹. Τις γαστρονομικές συνήθειές του αποκάλυπτε ο Ψελλός και σε επιστολή του προς τον καίσαρα Ιωάννη Δούκα, ισχυριζόμενος ότι το *ὑειον κρέας* μπορούσε να φαγωθεί ακόμη και σχεδόν ωμό⁴⁰. Απευθυνόμενος δε σε κάποιον που από κάπηλος έγινε νομικός, δεν παρέλειψε να του επισημάνει ότι πρέπει πρώτα από όλα να ξέρει κανείς να γυρνά καλά τη σούβλα για να σερβίρει κρέας είτε αυτό είναι χοιρινό, είτε κατσικάκι⁴¹. Σε αντίθεση με μεγάλους άραβες γιατρούς που ισχυρίζονταν ότι τα κρέατα προκαλούσαν ασθένειες και προέτρεπαν σε βρώση πουλερικών⁴², οι Βυζαντινοί φαίνεται ότι είχαν τέτοια λατρεία για το *χοίρειον κρέας*, ώστε να του αποδίδουν και ιαματικές ιδιότητες που έθεταν τέλος στις κεφαλαλγίες

38. ΣΥΜΕΩΝ ΣΗΘ, *Περὶ τροφῶν δυνάμεων*, εκδ. Β. LANGKAVEL, *De alimentorum facultatibus*, Λιψία 1868, 119.16-120.16.

39. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Τοῦ σοφωτάτου Ψελλοῦ καὶ ὑπερτίμου πόνημα ἱατρικῶν ἄριστον δι' ἰάμβων*, εκδ. WESTERINK (βλ. σημ. 21), αρ. 9, σ. 197.202-207: *Ἄπαν τρώφιμόν ἐστὶν ὑειον κρέας, / γλίσχρον δὲ καὶ δύσπεπτον, ...* πβ. R. VOLK, *Der medizinische Inhalt der Schriften des Michael Psellos*, Μόναχο 1990, 64 βλ. ακόμη και το ανωνύμου συγγραφέα έργο, *Περὶ χυμῶν, βρωμάτων καὶ πομάτων*, εκδ. I. L. IDELER, *Physici et medici graeci minores*, Βερολίνο 1842 (ανατ. Ἄμστερταμ 1963), τόμ. 2, 277.24-25: *τῶν δὲ προβάτων ἡ σὰρξ κακόχυμος καὶ περιττωματικὴ, καὶ ἡ τῶν αἰγῶν ὠσαύτως μετὰ δριμύτητος*. Για το κείμενο αυτό, βλ. H. HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τόμ. 2, Μόναχο 1978, 307 σημ. 24.

40. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Τῷ καίσαρι Δούκᾳ*, εκδ. E. KURTZ – F. DREXL, *Michaelis Pselli Scripta Minora magnam partem adhuc inedita*, τόμ. 2, *Epistulae*, Μιλάνο 1941, αρ. 233, σ. 284.1-5: *πυνθάνομαι δ' οὐν οὐχὶ πατρὶς ἢ πολυμύνητος Παφλαγονία ἐστίν, ὅθεν ἔστι ταρίχη κρέα τὰ ὕαια; τί δ' οὐν ἐγέλασας; μὴ ποτὲ τι ψήθης; εἰσὶ καὶ παρ' ἡμῖν ὀδόντες, οὐκ ὅπτα καὶ ἐφθὰ καὶ ταρίχη ἀλλὰ καὶ ὠμά μικροῦ δεῖν ταῦτα θοινοῦμενοι*: Βλ. K. BELKE, *Parphlagonien und Honōrias*, Βιέννη 1996, 144.

41. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Εἷς τινὰ κάπηλον γενόμενον νομικόν*, εκδ. LITTLEWOOD, *Oratoria minora* (βλ. σημ. 13), αρ. 14, 54.94-96: *καὶ δαιτρός μὲν οὐκ ἄν ποτε παραθεῖη κρειῶν πίνακας ἀείρας, εἰ μὴ γε πρότερον εἰδείη εὐστρόφως τοῖς ὀβελοῖς ταῦτα ὑπὲρ πυρὸς μεταλλάττειν, εἴτε χοίρεια εἴη εἴτε ἐρίφεια*.

42. Βλ. E. ASHTOR, *Essai sur l'alimentation des divers classes sociales dans l'Orient médiéval*, *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations* 23/5 (1968), 1021.

ή τις αιμορραγίες, ενώ η βρώση του συκωτιού του, συνοδευόμενου από κρασί, απέβαινε σωτήρια για την ανθρώπινη ζωή, εφόσον ήταν αντίδοτο στα δηλητηριώδη δαγκώματα⁴³.

Το ιδιαίτερα, όμως, αρεστό στους Βυζαντινούς χοιρινό κρέας δεν φαίνεται να ήταν αγαθό προσιτό σε όλους τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης. Από τις διατάξεις του Επαρχικού Βιβλίου περί λαθραίας πώλησής του σε άλλα μέρη της βασιλεύουσας, πλην του Ταύρου, ή σε οίκους *άρχοντικούς*⁴⁴ και περί νόθευσης των ζυγαριών⁴⁵ προκύπτει ότι αποτελούσε αντικείμενο συχνών παραβάσεων, στις οποίες εμπλεκόνταν και υψηλά ιστάμενα πρόσωπα της βυζαντινής κοινωνίας. Να σημειώσουμε δε ότι από τη διατύπωση των συγκεκριμένων διατάξεων του Επαρχικού Βιβλίου δεν φαίνεται οι παραβάσεις αυτές να γίνονταν μόνο σε περιόδους ένδειας, οπότε απαγορευόταν η αποθήκευσή του⁴⁶. Ακόμη, από τη ρητή και δύο φορές αναφερόμενη στο Επαρχικό Βιβλίο απαγόρευση για τους μακελάρους να διαθέτουν στην αγορά χοίρους δεν εννοείται μόνο ότι οι απόπειρες των τελευταίων περί του αντιθέτου ήταν συνήθεις, αλλά και ότι η πώληση του χοιρινού ήταν πιο κερδοφόρα από όσο άλλων κρεάτων, όπως π.χ. των προβάτων, που οδηγούνταν κατά αγέλες στη Νικομήδεια ή την Κωνσταντινούπολη⁴⁷ και τα οποία οι καταναλωτές μπορούσαν να αγοράσουν ολόκληρα⁴⁸. Για τα κέρδη τους, εξάλλου, από την πώληση του χοιρινού έμειναν γνωστοί οι *χοιρόκωλοι*⁴⁹ και *ρύπαροδίαιτοι* Παφλαγόνες, που ήταν ικανοί ακόμη

43. ΣΥΜΕΩΝ ΣΗΘ, *Περί τροφών δυνάμεων* (βλ. σημ. 38), 120.19-121.8.

44. *Έπαρχικόν Βιβλίον*, εκδ. J. KODER, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, Βιέννη 1991, 16.2 και 16.4, σ. 124-126· βλ. M. F. HENDY, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Καίμπριτζ 1985, 563· O. SCHMITT, *Zur Fleischversorgung Konstantinopels*, *JÖB* 54 (2004), 154-155.

45. *Έπαρχικόν Βιβλίον*, 16.6, σ. 126.

46. *Έπαρχικόν Βιβλίον*, 16.5, σ. 126: *Οί τούς χοίρους σφάττοντες καί άπεμπολούντες μη άποτιθέτωσαν τά τούτων κρέα εις καιρόν ένδειάς*. Βλ. Τ. Γ. ΚΟΛΙΑΣ – Μ. ΧΡΟΝΗ, *Τό Έπαρχικόν Βιβλίον Λέοντος Στ΄ τοῦ Σοφοῦ, Είσαγωγή, άπόδοση κειμένου στη νέα ελληνική, σχολιασμός*, Αθήνα 2010, 233.

47. *Έπαρχικόν Βιβλίον*, 15.3, σ. 124· βλ. A. BRYER, *David Komnenos and Saint Eleutherios, Άρχιεπὶν Πόντου 42 (1988-1989)*, 173· πβ. G. DAGRON, *Η άστική οικονομία άπό τόν 7ο έως τόν 12ο αιώνα*, στο Α. Ε. ΛΑΪΟΥ (γεν. εποπτεία), *Οικονομική Ίστορία του Βυζαντίου άπό τόν 7ο έως τόν 15ο αιώνα*, τόμ. 2, Αθήνα 2006, 133.

48. Βλ. J. KODER, *Επαγγέλματα σχετικά με τον επισιτισμό στο Επαρχικό Βιβλίο*, στο *Η καθημερινή ζωή στό Βυζάντιο* (ό.π., σημ. 18), 368.

49. Σ. Β. ΚΟΥΤΣΑΣ, *Αί έν τοίς σχολίοις του Άρέθα λαογραφικά είδήσεις, Λαογραφία 4 (1912-13)*, 244· βλ. P. MAGDALINO, *Paphlagonians in Byzantine High Society*, στο ΣΤ. ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ (εκδ.), *Η βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, Αθήνα 1998, 141-142.

και στον Άδη να κατέλθουν για το σκοπό αυτό⁵⁰. Σίγουρα, είναι δύσκολο να υπάρξουν ασφαλή στοιχεία για τη διάρθρωση των τιμών και ιδιαίτερα των ζώων⁵¹. Ωστόσο, από τις κερδοσκοπικές αυτές τάσεις γύρω από την πώληση ή μεταπώληση του χοιρινού κρέατος και από την παρατήρηση της C. Morrisson και του J.-Cl. Cheynet⁵² ότι το γουρούνι ήταν αρκετά ακριβό ζώο, δεδομένου ότι αποκλειστικός προορισμός του ήταν η σφαγή, διαφαίνεται ότι ήταν περίπου «απαγορευμένο» είδος για τους οικονομικά ασθενέστερους, για τους οποίους το μόνο που απέμενε ήταν να το «τρώνε» στα όνειρά τους, αρκούμενοι στο ευτελές ωμό λαρδί⁵³.

Αν, όμως, το ωμό λαρδί ήταν η τροφή των φτωχών και των δούλων, ως άρτυμα φαγητών ήταν ιδιαίτερα αρεστό⁵⁴. Στην κατανάλωση λαρδιού και γενικά χοιρινού κρέατος πρέπει να όφειλε την προσωινυμία Λαρδύς ο επιφανέστατος συγκλητικός Κωνσταντίνος, η οικία του οποίου κάηκε το 602 από τα πλήθη της Κωνσταντινούπολης⁵⁵. Όταν ο λαός απέδιδε στον Κωνσταντίνο την προσωινυμία Λαρδύς, φαίνεται ότι με τον τρόπο αυτό στηλίτευε τον πλούτο του, που τού επέτρεπε να ικανοποιεί τις συνήθειες και ακριβές γαστρονομικές προτιμήσεις του. Κάτι αντίστοιχο πρέπει να εννοήσουμε και για τον αρχισατράπη της Κρήτης Θεοφάνη τον Λαρδότυρο, επί Κωνσταντίνου Ε'⁵⁶.

50. *Τιμαρίων ἢ περὶ τῶν κατ' αὐτὸν παθημάτων*, εκδ. R. ROMANO, Pseudo-Luciano, Timarione, Νεάπολη 1974 (επανεκδόση, στο *La Satira Bizantina dei secoli XI-XV*, Τουρίνο 1999), 47, σ. 92: ... τῶν ἐν μακέλλῳ καὶ ῥυπαροδιαίτων Παφλαγόνων, οἱ κέρδος ἀν ἡγήσωνται τὸ μετὰ χοιρείου κρέατος καθ' ἄιδου στέλλεσθαι· βλ. HENDY, *Studies* (βλ. σημ. 44), 55.

51. Βλ. J.-Cl. CHEYNET – É. MALAMUT – C. MORRISSON, *Prix et salaires à Byzance (Xe-XVe siècle)*, στο V. KRAVARI – J. LEFORT – C. MORRISSON (εκδ.), *Hommes et richesses dans l'empire byzantin*, τόμ. 2: *VIIIe-XVe siècle*, Παρίσι 1991, 349.

52. C. MORRISSON – J.-Cl. CHEYNET, *Τιμές και ἀμοιβές στὸν βυζαντινὸ κόσμο*, στο *Οικονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου* (δ.π., σημ. 47), 652. Για τιμές χοιρινού κρέατος το 14ο αἰώνα στην Κρήτη, βλ. Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Οἱ επαγγελματίες τοῦ Χάνδακα κατὰ τὸν 14ο αἰώνα. Σχέσεις με τὸν καταναλωτὴ καὶ τὸ κράτος, Σύμμεικτα 8* (1989), 97.

53. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΤΟΥΔΙΤΗΣ, *Κατήχησις ἐπιτάφιος εἰς τὴν ἑαυτοῦ μητέρα*, PG 99, 888C: Ἄ δὲ περὶ δούλων καὶ δουλιδῶν, πολλὸς ὁ λόγος, βουλομένῳ μοι φράζειν, ὅσα ἐκείνη ὠμίηρετο, διέτρεφεν, ἐπότιζε, ἐνεδίδυσκεν, ὡς οὐδεὶς πολὺ τῶν ἄλλων, καὶ εἰ λίαν φιλανθρώπων οὐχ ὡς ἔτυχεν ἄρτυ καὶ οἶνω καὶ λάρδῳ δεξιούμενη, τὸ ἐφημερήσιον σιτηρέσιον....

54. Βλ. ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ, *ΒΒΠ 5*, 63-64.

55. ΣΙΜΟΚΑΤΤΗΣ, *Ἱστορίαι*, Η', 9, σ. 300.16-23· ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 288.19-21· *Πασχάλιον Χρονικόν*, εκδ. L. DINDORF, *Chronicon Paschale*, Βόννη 1832, 694.7-9. Για τη σταδιοδρομία του, βλ. J. R. MARTINDALE, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, τόμ. IIIA: A.D. 527-641, Καίμπριτζ 1992, 347-348.

56. *Βίος Στεφάνου Νέου*, (βλ. σημ. 13), κεφ. 58, σ. 160.13 και 258 με τις σημ. 378-9, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Μιλώντας για προσωυμίες που προέρχονταν από τη λέξη χοίρος ή είχαν σχέση με αυτόν, η άποψη ότι παρέπεμπαν είτε σε κάποια ομοιότητα με το συμπαθές ζώο και τις συνήθειές του, είτε σε κάποια σχετική ενασχόληση μπορεί να θεωρηθεί αυτονόητη. Κάτι τέτοιο ισχύει για τον τελευταίο οπαδό του Θωμά Σλάβου, τον Χοιρέα⁵⁷, και τον επί Μιχαήλ Γ' πατρικίο Ιμέριο τον Χοίρο, ο οποίος όφειλε το παρατσούκλι του στην αγριότητα του προσώπου του, σύμφωνα με τη Συνέχεια Θεοφάνη, αλλά αν προσθέταμε και στις «επιδόσεις» του δεν θα είχαμε τελειώς άδικο, εφόσον ο Ιμέριος μπορούσε να πέρδεται τόσο ηχηρά, ώστε να βυθίζει στο σκοτάδι τη βασιλική τράπεζα⁵⁸. Μειωτική, επίσης, θεώρησε ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης⁵⁹ την προσωυμία Χοιροβοσκός, που αποδόθηκε στον *οικουμενικόν διδάσκαλον* των αρχών του 9ου αιώνα, Γεώργιο⁶⁰.

Ωστόσο, με το γεγονός ότι επαγγέλματα συναφή με την προώθηση στην αγορά χοιρινού κρέατος ήταν κερδοφόρα και ότι το χοιρινό αποτελούσε εκλεκτό έδεσμα, που βρισκόταν συχνά στο τραπέζι ευκατάστατων Βυζαντινών και, κατά συνέπεια, αποτελούσε ένδειξη ευμάρειας⁶¹, πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να συνδέεται η ακόλουθη διαπίστωση: από τον 7ο μέχρι το 12ο αιώνα,

57. ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΘΕΟΦΑΝΗ, 71.21-72.2 ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 41.87-95· βλ. J. SIGNES CODOÑER, *El periodo del segundo iconoclasmo en Theophanes Continuatus. Análisis y comentario de los tres primeros libros de la crónica*, Άμστερνταμ 1995, 283.

58. ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΘΕΟΦΑΝΗ, 172.15-21.

59. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, PG 136, 509AB: οὐδὲ σεμνὸν γούν τι αὐτοὶ ὄνομα χαριζόμενοι τῷ καὶ φιλοπόνῳ ἐκείνῳ καὶ μεγαλοφώνῳ φιλοσόφῳ ἀνδρὶ οὐς ἐγὼ μισῶ, καθὰ καὶ ἄλλους οἱ καὶ τινα σοφὸν διδάσκαλον παλαιὸν ..., φερόμενοι φθόνῳ Χοιροβοσκὸν ἐπωνόμασαν.

60. Για τον Γεώργιο Χοιροβοσκό, βλ. ενδεικτικά, S. RONCHEY, *Those «Whose Writings were Exchanged»: John of Damascus, George Choeroboscus and John «Arklas» according to the Prooimion of Eustathius's Exegesis in Canonem Iambicum de Pentecoste*, στο Cl. SODE – S. ΤΑΚΑΪΣ (εκδ.), *Novum Millennium. Studies on Byzantine History and Culture dedicated to Paul Speck*, Άλντερσοτ, 2001, 327-336.

61. Γενικά, την κρεοφαγία ως προνόμιο της βυζαντινής αριστοκρατίας αποδεικνύουν τα παραδείγματα του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη, που ως μοναχός πια στη μονή Περιβλέπτου το μόνο που τον ενοχλούσε ήταν η αποχή από το κρέας, και του Αλεξίου Αζούχ, ο οποίος δεν μπορούσε να στερηθεί τα αρτύσιμα εδέσματα ακόμη και κατά τις ημέρες της νηστείας· βλ. ANNA ΚΟΜΝΗΝΗ, Άλεξιάς, εκδ. D. R. REINSC – A. KAMBYLIS, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2001, βιβλίο Γ, §1, 87.18-191 και ΝΙΚΗΤΑΞ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Δήγησις χρονική*, εκδ. I. A. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Historia*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1975, 145.16-146.29 αντίστοιχα. Για το εάν το κρέας είχε περιορισμένη ή όχι θέση στη διαίτα των Βυζαντινών, βλ. Μ. ΓΕΡΟΛΥΜΑΤΟΥ, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, Αθήνα 2008, 67, με τη σχετική βιβλιογραφία.

αν εξαιρέσουμε όσους φέρουν το οικογενειακό επίθετο Χοιροσφάκτης⁶², προσωνυμίες, που σχετίζονταν με το χοίρο, αποδόθηκαν σε λίγα πρόσωπα⁶³, τα οποία μάλιστα είχαν υψηλή κοινωνική θέση και ήταν συνδεδεμένα με το αυτοκρατορικό περιβάλλον, όπως ο πατρικίος και μέγας εταιρειάρχης Ιωάννης Χοιρινάς επί Ρωμανού Β'⁶⁴. Αξιοπρόσεκτο δε είναι ότι ο βραχύς κατάλογος περιλαμβάνει και έναν εκπρόσωπο της Εκκλησίας, τον Καισαρείας (?) Θεοφάνη, τον επονομαζόμενο Χοιρινό, ο οποίος το 931 απέσπασε με τέχνασμα την υπογραφή του πατριάρχη Τρύφωνος⁶⁵. Το επίθετο του αριστοκρατικής

62. Πέραν των μνημονευόμενων μελών της οικογένειας από τους: G. T. KOLIAS (*Léon Choerosphactès, magistre, proconsul et patrice*, Αθήνα 1939, 17), A. P. KAZDAN (*Social'nyi sostav gospodstvuiushego klassa Vizantii XI-XIIvv.*, Μόσχα 1974, 91, 107, 135), J.-Cl. CHEYNET (*Pouvoir et contestations à Byzance [963-1210]*, Παρίσι 1990, 172, 297 σημ. 75, 230 σημ. 192, 383, 385) και I. VASSIS (εισαγωγή στην έκδοση του *Περί θεολογίας συγγράμματος του Λέοντος Χοιροσφάκτη*, Βερολίνο-Ν. Υόρκη 2002, 2 σημ. 6-9), ενδεικτικά αναφέρονται οι ακόλουθοι:

α) Χοιροσφάκτης, «δορυφόρος» Λέοντος Ε' ή Θεοφίλου: *Βίος Θεοδώρας Θεσσαλονίκης*, εκδ. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, Θεσσαλονίκη 1991, 106.8-9 βλ. F. WINKELMANN – R.-J. LILIE – Cl. LUDWIG – Th. PRATSCHE – I. ROCHOW – B. ZIELKE κ. ά., *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Erste Abteilung (641-867)*, τόμ. 6, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1999-2002.

β) Νικήτας Χοιροσφάκτης, πρωτοσπαθάρης και στρατηγός Ελλάδος, 10ος/11ος αι., J. NESBITT – N. OIKONOMIDES, *Catalogue of the Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and at Fogg Museum of Art*, Ουάσιγκτον 1994, τόμ. 2, 8.51.

γ) Λέων Χοιροσφάκτης, πατρικίος, δομέστικος εξκουβίτων, επί Ρωμανού Γ' Αργυρού: ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 380.92-4 I. JORDANOV, *Pečatite ot strategijata v Preslav (971-1088)*, Σόφια 1993, αρ. 419.

δ) Ευστράτιος Χοιροσφάκτης, μάγιστρος, πρωτασηκρήτης και πρωτονοτάριος του δρόμου, επί Ρωμανού Δ' Διογένη: ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ίστορία*, εκδ. E. BEKKER, *Michaelis Attaliothae Historia*, Βόννη 1853, 167.13-14 ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΣΚΥΛΙΤΖΗ, εκδ. ΕΥΔ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ, *Ioannes Skylizes Continuatus*, Θεσσαλονίκη 1968, 152.1-2 ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Τῶ μαγίστρῳ Εὐστρατίῳ καὶ πρωτονοταρίῳ τοῦ δρόμου τῷ Χοιροσφάκτῃ*, εκδ. Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Μιχαήλ Ψελλοῦ ἱστορικοὶ λόγοι, ἐπιστολαί, MB*, τόμ. 5, ἐπιστ. αρ. 124, σ. 372.

ε) Ιωάννης (ή Κωνσταντίνος) Χοιροσφάκτης, (πρωτο)πρόεδρος (2ο μισό 11ου αι): βλ. *Studies in Byzantine Sigillography* 8 (2003), 157.

63. Βλ. WINKELMANN κ.ά., *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, όπου εκτός από τον προαναφερθέντα Χοιροσφάκτη (βλ. προηγούμενη σημ.) και τον μάγιστρο Λέοντα (# 4527), έχουν καταγραφεί τρία ακόμη πρόσωπα: # 1072 (*Χοιρέας*), 2200 (*Γεώργιος Χοιροβοσκός*) και 2591 (*Ίμέριος ὁ Χοῖρος*).

64. ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΘΕΟΦΑΝΗ, 470.1-3 βλ. P. KARLIN-HAYTER, *L'hétériarque. L'évolution de son rôle du De Cerimoniis au Traité des Offices*, *JÖB* 23 (1974), 102 [= *Studies in Byzantine Political History*, Λονδίνο 1981, XVIII].

65. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 226.30-227.53. Το 931, αρχιεπίσκοπος Καισαρείας ήταν ο Αρέθας. Για το θέμα αυτό, βλ. V. STANKOVIĆ, *When was Theophylaktos Lakapenos born?*, *JÖB* 55 (2005), 67-69.

καταγωγής Λέοντος Χοιροσφάκτη⁶⁶ μόνο ο Αρέθας στον υβριστικότατο λίβελλο, που του αφιέρωσε, το ερμήνευσε ως τον άνδρα που *τοῖς χοιριδίοις ἐναριστεύει καὶ συμφθεῖρεται*⁶⁷.

Εξάλλου, στον Τιμαρίωνα, τη γνωστή σάτιρα όχι μόνο της λαιμαργίας των Βυζαντινών, αλλά και της κοινωνικής ανισότητας⁶⁸, δεν είναι τυχαίο ότι η πρώτη και η τελευταία σκηνή της καθόδου του Τιμαρίωνος στον Άδη έχει σχέση με το χοιρινό κρέας που γεύονται αριστοκράτες: από το χονδροειδές θέαμα του πλούσιου γέρου από τη Φρυγία, που απήλαυε το παστό χοιρινό βουτηγμένος μέσα στο λίπος⁶⁹, στα εκλεπτυσμένα γούστα του ρήτορα και ύπατου των φιλοσόφων Θεοδώρου Σμύρνης, ο οποίος παρήγγελε τρυφερή παντσέτα από θηλυκό γουρουνάκι γάλακτος⁷⁰.

Καταλήγοντας, πιστεύω ότι το θρηπτικότατο⁷¹ και εύγεστο χοιρινό κρέας ήταν συνώνυμο με την ευδαιμονία, που όμως οι μεσαιωνικές συνθήκες δεν μπορούσαν να εξασφαλίσουν σε όλους. Γερά κρατημένοι από τις απολαύσεις της επίγειας ζωής, οι εύποροι Βυζαντινοί, ακόμη και στην περίπτωση που, πεπεισμένοι ή φοβισμένοι από τα κηρύγματα της Εκκλησίας, απείχαν από τον χοιρώδη βίο, φαίνεται πως δυσκολεύονταν να φανταστούν ότι η κατάκτηση της αιώνιας δόξας δεν θα είχε ως έπαθλο τουλάχιστον ένα γουρουνόπουλο.

66. Βλ. ΚΟΛΙΑΣ, *Léon Choerosphactès*, 16-19.

67. ΑΡΕΘΑΣ, *Scripta minora*, τόμ. 1, 21, σ. 205.18-20: ... - οὕτω γὰρ ἂν καὶ τὸ ἐπώνυμον ὑμῶν ἐπαληθεύει ὁ Χοιροσφάκτης, τοῖς χοιριδίοις ἐναριστεύων καὶ συμφθειρόμενος βλ. Σ. ΚΟΥΤΣΑΣ, *Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ*, Αθήνα 1913, 24.

68. Βλ. ΣΤ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, *Οἱ καταβάσεις στὸν κάτω κόσμον στὴ βυζαντινὴ καὶ στὴ μεταβυζαντινὴ λογοτεχνία*, Αθήνα 1982, 82-87 και 101 σημ. 18.

69. *Τιμαρίων*, εκδ. ROMANO (βλ. σημ. 50), 17-18, σ. 65-66.

70. *Τιμαρίων*, 46, σ. 91. Για τον Θεόδωρο Σμύρνης, βλ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, *ό.π.*, 103, σημ. 23.

71. *Περὶ χυμῶν, βρωμάτων καὶ πομάτων* (βλ. σημ. 39), 266.16-17 πβ. LOBBAN, *Pigs and their Prohibition* (βλ. σημ. 9), 64.